

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.149

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-5/1>

ПРИРОДНЕ ПРАВО: ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

NATURAL LAW: THEORETICAL RESEARCH

Дубовик Т.С., студентка II курсу
господарсько-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено висвітленню одного з ключових питань теорії права, а саме його походження за концепцією природного права.

У праці докладно досліджено теорію природного права на різних історичних етапах його зародження, становлення та розвитку, таких як: Античність, Середньовіччя, Новий час, сучасність.

Розглянуто сутність походження права за теорією природного права; з'ясовано зміст «волютаристської» та «інтелектуальної» теорій походження природного права; дано визначення поняттю природного права як сукупності основних закономірностей, положень та засад, які базуються на засадах розумності, справедливості та моральної досконалості, визначаючи поведінку людей у соціумі; перелічено його основні ознаки: духовне начало, незмінність (верховенство над законом), виникнення природним шляхом, поява раніше за державу та законодавство, має на меті захист рівності, свободи та невід'ємних прав людей у суспільстві, є всезагальним і вічним.

У статті опрацьовано зміст класичних теорій природного права Античності, Середньовіччя, Нового часу на основі аналізу поглядів таких філософів: Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона, Граціана, Ф. Аквінського, Г. Гроція, С. Пуфендорфа, І. Канта, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля; з'ясовано, що вважалося джерелом права в періоди історичного розвитку: Античність – природа, Середньовіччя – Бог, Новий час – людина та її розум. Визначено внесок у розвиток природного права зарубіжних і вітчизняних науковців: Г. Радбруха (створення формули Радбруха), Р. Алексі (встановлення далеко кордону права у вигляді крайньої несправедливості), Дж. Ллойда (поділ сучасних теорій права), В. Четверніна (проведення типологізації сучасних концепцій природного права), М. Козюбри (визначення природного права як духовного феномену), Дж. Фініса (визначення функціональної спрямованості дії певних принципів природного права).

У статті докладно розглянуто вклад Р. Штаммера та Л. Фуллера в розвиток теорії природного права: розробка ідеї «природного права з мінливим змістом», поділ моралі на мораль обов'язку та мораль прагнення, визначення восьми правил теорії «внутрішньої моральності», що є корисним для творення сучасного законодавства.

Ключові слова: теорія, природне право, позитивне право, класифікація, науковець, філософ.

The article is devoted to one of the key issues of the theory of law, namely its origin in the concept of natural law.

The paper investigates in detail the theory of natural law at different historical stages of its origin, formation and development, such as: Antiquity, the Middle Ages, modern times, modernity.

The essence of the origin of law according to the theory of natural law is considered; the content of the "voluntary" and "intellectual" theory of the origin of natural law is clarified; the concept of natural law is defined as a set of basic laws, regulations and principles, which are based on the principles of reasonableness, justice and moral perfection, determining the behavior of people in society; lists its main features: spiritual origin, immutability (rule of law), natural origin, appearance before the state and law, aims to protect equality, freedom and inalienable human rights in society, is universal and eternal.

The article deals with the content of classical theories of natural law of Antiquity, the Middle Ages, modern times, based on the analysis of the views of such philosophers: Socrates, Plato, Aristotle, Cicero, Gratian, F. Aquinas, G. Grotius, S. Pufendorf, I. Kant, J. Locke, J.-J. Rousseau, G. Hegel; found out what was considered the source of law in periods of historical development: Antiquity – nature, the Middle Ages – God, modern times – man and his mind; determined the contribution to the development of natural law by foreign and domestic scholars: G. Radbruch (creation of Radbruch's formula), R. Alexi (establishing far the boundary of law in the form of extreme injustice), J. Lloyd (division of modern theories of law), V. Chetvernin (typology) modern concepts of natural law), M. Kozyubra (definition of natural law as a spiritual phenomenon), J. Finis (definition of the functional orientation of certain principles of natural law).

The article examines in detail the contribution of R. Stammler and L. Fuller to the development of the theory of natural law: the development of the idea of "natural law with variable content", the division of morality into morality of duty and morality of desire, definition of eight rules of "internal morality", what is useful for creating modern legislation.

Key words: theory, natural law, positive law, classification, scientist, philosopher.

Вступ. Природне право – вічне, оскільки буде діяти доти, доки існуватиме людство. Воно закладено в нашій свідомості, душі та серці, є невід'ємною частиною кожного з нас. Незважаючи на те, що людина – найрозумніша істота на Землі, вона не здатна самостійно створювати ідеальні правові норми. У цьому їй допомагають загальновізанні основи природного права – ідеї справедливості, рівності, моральності. Кожна країна намагається піклуватися про злагоду всередині держави, мир та свободу громадян. Саме тому доктрина природного права та ефективність її практичної реалізації, спираючись на сьогоденні умови, потребує знання правової спадщини його історичного розвитку.

Метою цього дослідження є докладний аналіз особливостей теорії природного права на різних історич-

них етапах його зародження, становлення та розвитку (Античність, Середньовіччя, Новий час, сучасність).

Виклад основного матеріалу. Основою теорії природного права є думка про те, що одночасно існує позитивне право (створене державою) і природне право (базисом є природа самої людини). У свою чергу останнє виникло набагато раніше держави. Природне право є вищим і незмінним, на відміну від позитивного, що виникає з людської волі за певних життєвих обставин. Воно є голо- сом совісті, частинкою душі та серця людини, витікає із законів природи та абсолютної справедливості.

У теорії права саме природне право є теоретичною доктриною, яка проголошує джерелом права саме природу, а не волю законодавця.

Природне право – вихідні принципи, які стають основою для прийняття норм позитивного права та здійснення їх критичної оцінки з позицій моралі (зокрема, справедливості). Справедливість же – така специфікація стосунків між індивідуумами, коли всі вони усвідомлюють себе (Я) рівними щодо певного раціонального принципу. Вона можлива тільки там, де є рівність перед законом (рівність перед нормами), який уособлює раціональний порядок спільного життя [1, с. 1188].

Визначаючи сутність походження природного права, потрібно з'ясувати зміст двох теорій, які пояснюють його обов'язковість: «волюнтаристську» та «інтелектуальну»:

1. «Волюнтаристська» теорія висвітлює природне право як обов'язкове – результат волевиявлення Бога. Прибічники цього напрямку ідеалізували волю Бога, наділеного абсолютною владою і свободою: все, що випливає з Його волі – дозволене, добре та справедливе.

2. «Інтелектуальна» теорія заперечує існування необхідного зв'язку між волею Бога і природним правом. Єдине джерело права – розум людини. Він є основою ідеї належного, морального закону, виступає фактом чистої свідомості, достовірний сам по собі, не залежить від історичного розвитку. Моральна ідея існує тільки у свідомості особистості. Вона набуває форму природного права у вигляді незмінної ідеальної норми з мінливим змістом.

Право згідно з позицією природного права не є зведеною в закон примхою правлячого класу, а виступає продуктом розуму (reason), тобто стандартом поведінки людини, яка відрізняє добрі вчинки від поганих.

Основні положення теорії природного права: 1) духовне начало: право з'являється у людини з народження та закладено у свідомості; 2) є незмінність, вищість за закон: інтереси суспільства знаходяться в пріоритеті над державними; 3) виникає природним шляхом, тобто само по собі; 4) з'явилося раніше за державу та законодавство; 5) має на меті захист рівності та свободи людей у суспільстві, їх невід'ємні права; 6) є всезагальним та вічним, оскільки з'явилося з появою людства і буде існувати доти, доки існує людство.

Проаналізувавши вищесказане, можна зробити висновок, що природне право – це сукупність основних закономірностей, положень та засад, які базуються на засадах розумності, справедливості та моральної досконалості, визначаючи поведінку людей у соціумі. Існують дві теорії, які стверджують його обов'язковість: «волюнтаристська» (основа права – Божа воля) та «інтелектуальна» (джерелом права є розум). Аналізуючи основні положення природного права, можна дійти висновку, що саме розумність є критерієм перевірки правових актів держави на їх чинність.

На формування положень теорії природного права в період Античності вплинули погляди таких філософів, як Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон.

Сократ був певен, що його покликання полягає в укріпленні основ моралі та права. Він був переконаний, що основою людського буття є розумне начало, тобто Бог, що видає неписані закони, які походять із космосу. Сократ вважав, що природне (неписане Богом) і писане (фіксоване людьми) право мають єдину мету – досягнення справедливості – критерія законності. Він наголошував: «Необхідно бути справедливим навіть у відношенні до тих, хто до нас несправедливий. Закони Греції несправедливі, але ми користуємося їм. Негідно відповідати людині на несправедливість несправедливістю, на зло злом. Брехню поборюють правдою, зло нищиться не злом, а добром», «Що законне, те і справедливе» [2, с. 1798]. Рівень справедливості, на думку Сократа, залежить від ступеня оволодіння знаннями, які тотожні моральності. Завдяки його діяльності вперше постала центральна проблема людини, чим він підкреслював спорідненість людської душі і Бога – джерела справедливості, чесноти.

Платон, на відміну від Сократа, стверджував, що інтереси держави знаходяться в пріоритеті над людськими. У трактаті «Держава» він створив концепцію «ідеальної держави», де верховним законом є розум. Норми і принципи концепції Платона витікають з ідей про благо та справедливість – механізму, спроможного забезпечити раціональний поділ праці між станами, де кожен виконує свою роботу на підґрунті надійного правопорядку. «Справедливий закон» повинен відповідати вимогам космічного Розуму. Філософ був переконаний, що все в природі має початок та кінець, а це означає, що істинного знання не існує, чуттєвий світ є нестабільним. На його погляд, раціональне породжує чуттєве. Джерело істинного знання – спогади безсмертної людської душі. Саме тому Платон висунув теорію «ідей». Найголовніші – ідеї справедливості, блага, законності, до яких повинен прагнути весь світ.

На думку Арістотеля, право – норма політичного спілкування людей, найвищий прояв «нормованої» справедливості, що знаходить своє відображення в законодавчих актах. Філософ акцентує увагу на «спеціальній справедливості» та виділяє два види її прояву: 1) справедливість, що розподіляє (припускає рівноцінний розподіл усього між членами суспільства); 2) справедливість, що зрівнює (виявляється в зрівнюванні того, що становить предмет обміну). У «Політиці» Арістотель звертає увагу, що повнотою правового статусу наділені люди більш благородного походження з вищим соціально-правовим статусом. Однак природне право, за філософом, існує поза вольовою сферою людини, для всіх однакове, не залежить від його визнання чи невизнання і в обов'язковому порядку може не відобразитися в законодавстві держави [3, с. 210]. Як і Платон, Арістотель запевняв, що людина має вибір щодо прихильності до добра та зла, оскільки вона має душу, тобто розум і волю. Людина, яка має розумну душу, завжди вибирає правильний шлях, не скоює зла, оскільки вона розуміє, що підпорядкування природному закону є благом для неї та оточуючих.

Цицерон вважав, що природне право є сукупністю істинних законів – вічних розумних положень, що відповідають природі, поширюються на всіх людей. Вони зобов'язують, наказують, забороняють, відлякують від злочину, проте нічого, за відсутності підстави, не наказують чесним людям та не забороняють їм, і не впливають на безчесних, наказуючи їм що-небудь або забороняючи. Ніхто не може скасувати або обмежити їхню дію [4, с. 526]. Справедливість у цьому випадку залишає кожному належне, зберігаючи рівноправність у суспільстві. Цицерон стверджує, що природа створила нас для того, щоб ми могли рівноцінно розподілити права та їх використання між собою. Люди наділені розумом, а отже, мають здоровий глузд. Із цього випливає, що закон є здоровим глуздом та відображається в повеліннях та заборонах. Даруючи закон, природа дарувала також і право: якщо розум було надано кожному, то і правом було наділено всіх [5, с. 75]. На думку філософа, він також виступає мірилом міжнародного спілкування: внаслідок цього був сформований принцип *pacta sunt servanda* (угоди мають виконуватися).

На формування природного права в добу Середньовіччя вплинули погляди Ф. Граціана та Ф. Аквінського.

Флафій Граціан в «Узгодженні неузгоджених канонів» ієрархічно впорядкував джерела тогочасного права: природне знаходилося між божественним і людським. «Природне право – те, про що говориться в законі та Євангелії, що кожному наказується робити те, що він бажає знавати сам, і забороняється те, що особисто не хоче зазнавати» [6, с. 241–242]. На думку Граціана, до природного права належать лише моральні приписи, які засвідчили свою сталість. За своєю значущістю природне право ввищується над звичаєм і установленням. Якщо звичай суперечить природному праву, то він є недійсним

і хибним. Закони влади не повинні брати гору над природним правом. Все, що суперечить волі Бога чи канонічному письму, є ворогом природного права, оскільки канонічне Письмо не містить нічого, окрім божественних законів, що походять із природи.

На думку Томи Аквінського, природний закон – одна з ланок у загальній ієрархії законів. По-перше, це спрямованість людини до мети, що відповідає її природі. По-друге, це акт розуму, який дозволяє відрізнити добро від зла. По-третє, це співпричетність розумних сотворінь до одвічного божественного закону, й навпаки. Тома Аквінський виділяє первинні та вторинні, похідні приписи природного права. Перші є дійсними всюди і завжди («слід прагнути блага й уникати зла», «золоте правило» тощо). Натомість вторинні в одних випадках можуть видаватись розуму дійсними в усіх обставинах, а в інших – не можуть бути універсальними навіть в очах розуму [7, с. 199–200]. За Томою Аквінським, закон диктує практичний розум – наймогутнішу природу людини, що створює земні закони. Через те, що практичний розум займається одиничними та обмеженими справами, людські закони не можуть володіти тією непогіршеністю, яка відрізняє висновки наук, що мають доказове підґрунтя. Тому призначення людини – розуміти й діяти з розумінням [8, с. 105]. Суть нашої волі складає принцип *ratio causa libertatis*, що означає «розум – причина свободи». Маючи волю, вона вільна віддалятися і забувати універсальні закони, які відкриваються розумом.

Основи природного права в період Нового часу були закладені Г. Гроцієм, С. Пуфендорфом, І. Кантом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, І. Гегелем.

Г. Гроцій у трактаті «Про право війни та миру» стверджував, що природне право є приписами здорового глузду. Філософ певен, що право нерозривно пов'язано з мораллю: воно виступає засобом для досягнення «морального обличчя» суспільства, є критерієм для визнання міри відповідності до приписів творця природи – Бога. Природне право було частиною людської природи, оточуючого її навколишнього середовища та суспільства, знаходилося в постійному розвитку за конкретними «правилами». Отже, воно не є чимось даним від Бога. Це стихійне породження стану суспільства того часу, яке потребувало гармонії та балансу в стосунках [9, с. 43].

С. Пуфендорф був одним із перших в Європі, хто почав продумувати механізм існування суспільства та людини в ньому з точки зору «природного права». Свою думку він висловив у праці «Про обов'язки людини і громадянина по закону природному» [10, с. 74]. Філософ переконаний, що природне право – соціальна етика, незалежні норми якої регулюють поведінку всіх станів суспільства. На його думку, людям властиве дещо їх об'єднує – прагнення жити з ближніми, адже існувати відсторонено від інших людини не здатна [11, с. 342]. Основою положим пунктом теорії С. Пуфендорфа є концепція додержавного суспільства, яка стверджує, що не існує «війни всіх проти всіх» у природному стані. Підставою для створення держави було збільшення кількості населення, невпевненість у забезпеченні й контролі виконання права, страх перед злом. Філософ розглядав суспільство як договірний соціум, де панує воля (людська чи Божя), оскільки вона – єдина основа всіх моральних понять.

Розуміння німецьким філософом І. Кантом права невід'ємно пов'язано з його трактуванням волі. «Воля – єдине первісне право, яке притаманне кожному члену суспільства в силу його належності до соціуму» [12, с. 147]. Кант припускав, що розумна людина може діяти всупереч моральному закону, та визначав свободу волі як здатність особи діяти на власний розсуд, що може призвести до свавілля. На думку філософа, завдання природного права – впорядкувати волю і свавілля людей. Основою природного права є апріорні принципи, які диктує розум, позитивне право залежить від законодавця, отже, при-

родне право є критерієм позитивного. Воно стосується дій і визначає зовнішні межі дозволеної поведінки: вирішує, що «для всіх їм по праву має бути дозволене чи недозволене» [13, с. 1–2].

У розумінні Дж. Локка закон природи є встановленим Богом «одвічним порядком речей». Він не є приватним та встановленим людьми законом, який має на увазі конкретні обставини й безпосередню вигоду, але незмінне і вічне моральне правило міцно вкорінено в людському розумі. Свою концепцію природного права він висвітлює у праці «Два трактата про правління», де обґрунтував наявність вроджених, невідчужуваних та природних прав людини, зокрема: право на свободу, життя, власність. Дж. Локк наголошував на природній рівності людей, які містять у своїй свідомості неписані закони природи. У залежності від суб'єктивної оцінки таких законів у людей виникали суперечки, що ставали передумовами для створення держав, де природні права громадян у свою чергу виступатимуть межами влади держави за будь-якої форми правління [14, с. 40–47].

На думку Ж.-Ж. Руссо, природне право пов'язано з особистою працею. Людина може бути вільною тільки тоді, коли пожинає плоди власного труда. Таким чином, держава має забезпечити кожного роботою, що можливо тільки за умови незначної нерівності людей. Русійною силою є саме середній стан суспільства. Рівність досягається саме завдяки всезагальній відмові від своїх прав на користь громади, тому філософ заперечує наявність особистих невідчужуваних прав людини – частини соціуму. Гаслом «Назад, до природи!» Жан-Жак Руссо закликав людей виховувати моральну незіпсованість, природність, чесноту та інші позитивні якості [15, с. 84].

Головним завданням діяльності І. Гегеля було спростування ідей, що стосувалися природного права у XVII – XVIII ст. Природне право, на думку філософа, засновано на критеріях розумності, тому що стосується справжньої реальності – розуму, а також дійсності, оскільки становить фундамент позитивного права. Він вважав, що природне і позитивне право – різні тлумачення єдиного поняття, яке розглядається як свобода, її форма та закон.

Опрацювавши зміст класичних теорій природного права, в основі яких були закладені погляди таких філософів, як Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон, Г. Граціан, Ф. Аквінський, Г. Гроцій, С. Пуфендорф, І. Кант, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Гегель, ми з'ясували, що в добу Античності джерелом права вважалась природа, Середньовіччя – Бог, Нового часу – людина, її розум.

Аналізуючи історичний розвиток теорії природного права, слід звернути увагу на новітні концепції та внесок зарубіжних та вітчизняних науковців в їх розвиток.

Г. Радбрух у праці «Оновлення права» стверджував: «Юридична наука повинна знову згадати про тисячорічну мудрість Античності, християнського Середньовіччя і епохи Просвітництва, про те, що є більш високе право, ніж закон, – природне право, божественне право, розумне» [16, с. 757]. Ці погляди стали основою його відомої формули, яка стверджує, що необхідно використовувати принцип справедливості та взагалі не використовувати приписи норми, якщо вона грубо або повністю її заперечує. Таким чином, суд уникне прийняття рішень, які можуть суперечити загальнолюдським принципам, припинити особистість, та досягне правової стабільності. На нашу думку, ця формула заслуговує на увагу під час прийняття рішень у судах України.

Основною проблемою в діяльності Р. Алексі виступає крайня несправедливість права. У центрі його теорії стояла дуальна природа права, яка вимагала правильного синтезу принципів природної справедливості та юридичної визначеності. Слід зазначити, що він брав до уваги вищезазначену формулу Радбруха. Тобто поки відсутність справедливості не стане нестерпною, не перетне межу,

вона входить у поняття права, нехай і дефектного, але дійсного. Такий підхід дозволяє, з одного боку, розглянути право в тому вигляді, в якому воно натепер існує, в його недовіршеності, внутрішніх протиріччях, конфліктах (як «реальне правове життя»); з іншого – пізнати право як світ духу, відкрити для себе і для інших «розум» правового предмета, логіку правового розвитку, досягнути правову систему з точки зору раціональності, «висунутих» нею критеріїв правильності.

У книзі «Деї права» англійський філософ права Д. Ллойд намагався розв'язати «вічні» проблеми теоретичної юриспруденції. Основний внесок правознавця в розвиток природного права виявляється в його поділї сучасних теорій природного права на католицькі (неотомізм), філософські (сучасне неокантіанство) та соціологічні [17, с. 98].

Відомий радянський правознавець В. Четвернін у книзі «Сучасні концепції природного права» провів типологізацію сучасних концепцій природного права. На його думку, до філософсько-методологічних джерел праворозуміння слід відносити такі напрями: теологічний, об'єктивістський, неокантівський, екзистенціалістський, психоіраціоналістичний. Правознавець описує основні тенденції еволюції сучасної теорії природного права: шлях від «вічного» до «історично змінного природного права» – проблему історичності, а також пошук «третього шляху в праворозумінні».

М. Козюбра, аналізуючи природне право, визначав його як духовний феномен, зведений на ідеалах справедливості, особистої свободи індивідуума, рівності, суспільного миру, злагоди та на інших цінностях, без яких ми не можемо уявити сучасне право. «Саме природне право, яким би гуманістичним воно не було, не може замінити позитивного права як загальнообов'язкового засобу регулювання суспільних відносин» [18].

Джон Фінніс робить спробу дати визначення функціональній спрямованості дії таких принципів природного права, як: 1) набору практичних принципів, що визначають основні цілі розвитку людства – добробут, мир, злагоду, доброполуччя (наприклад, переслідування блага кожною людиною); 2) набору основних методологічних вимог практичної розумності, завдяки якому моральна людська поведінка відрізняється від аморальної.

Найважливішою подією в діяльності Роберта Штамлера стала розробка ідеї «природного права з мінливим змістом». Мета правознавця полягала в пошуку універсального формального методу, який допоможе обробити, впорядкувати, визначити присутність «властивості об'єктивного істинного» в мінливому матеріалі. Він вважав, те, що розглядається як природне право, має дійсність іншого виміру, ніж позитивне право. Таким чином, природне право з мінливим змістом не є системою норм, активних у певній історичній ситуації, а формальним метафізичним початком, що уособлює справедливість як критерій оцінки і виправлення права в законі. Він спробував вивести конкретні правові положення із суто формальних принципів. Використовуючи поняття права і деяких інших апіорних категорій, соціальна реальність уявляється як організована цілісність, складовою частиною якої є саме право.

Л. Фуллер створює теорію «внутрішньої моральності» позитивного права, що складається з восьми принципів найвищої юридичної сили (принципів конституційного рівня), яким повинно відповідати позитивне право: 1) володіють системним і нормативним характером (включають не казуальні положення, приватні вказівки, а тільки загальні правила); 2) відомі громадянам та іншим суб'єктам права – їхнім адресатам (критерій доступності, обов'язковості оприлюднення законів); 3) не мають зворотної дії, не поширюються на відносини, що виникли до набрання ними чинності (критерій неприпустимості зворотної сили закону); 4) ясність: зрозумілість для всіх; 5) внутрішню несуперечливість; 6) не перевищують межі можливостей тих осіб, кому доручено їх

виконання (не вимагають неможливого); 7) не піддаються частим змінам, що перешкоджають їх виконанню (вимога сталості закону з точки зору його дії в часі); 8) відповідають своєму фактичному застосуванню (вимога узгодженості офіційних дій з положеннями законів). У системі уявлень Лона Фуллера вони розглядаються як елементи внутрішньої моралі права, набувають морально-правового змісту, інтерпретуються в етичні правила, що адресовані законодавцю [19, с. 150].

Проаналізувавши новітні положення теорії природного права, передусім слід зазначити, що на противагу основним положенням класичних концепцій природного права правознавці ХХ століття розглядають людину як частину різних суспільних зв'язків. Окрім невід'ємних прав особистості, в перелік природних прав уперше були включені політичні, соціально-економічні, культурні права людини та соціальних спільнот. По-друге, розвиток природного права минулого століття призвів до утворення кількох нових філософських течій. Основні з них: неокантіанство, неотомізм, персоналізм. По-третє, вперше початок справедливості, «природне право з мінливим змістом» було оголошено абсолютним. Природне право постало критерієм для права позитивного, яким керується сучасний законодавець.

Висновки. Природне право – сукупність основних, вічних для людства закономірностей, положень та засад, в основу яких покладені ідеї розумності, справедливості та моральної досконалості, що визначають поведінку людей у суспільстві, захищають їхні рівність та свободу. Йому притаманне духовне начало, незмінність, верховенство над державними законами, всезагальність та вічність. Науковці виділяють дві теорії, які стверджують його обов'язковості: «волюнтаристську» та «інтелектуальну». В основу першої покладена думка, що фундаментом природного права є Божа воля, на відміну від другої, яка повністю це заперечує і визначає розум джерелом ідеї природного права. Проаналізувавши основні положення теорії природного права, можна стверджувати, що саме розумність та верховенство здорового глузду стають критеріями перевірки правових актів держави на їх чинність.

Опрацювавши зміст класичних теорій природного права, ми визначили, що в період Античності істинним джерелом права вважалась природа. Сократ та Платон були переконані: природа створена Богом, а своє втілення вона знаходить між людьми, створюючи природні закони. На відміну від своїх попередників, Арістотель та Цицерон вважали, що природа виникла сама по собі: ніким не створена і не знищена. Основні риси періоду: полісність, патріотизм, переконання в первинній цінності держави та державних інтересів. У Середньовіччі панувала думка, що положення природного права формуються найрозумнішою істотою – Богом. Ф. Граціан та Ф. Аквінський, будучи прихильниками «волюнтаристської теорії», сприяли розвитку теології – вчення про Бога. Головними ознаками доби були теоцентризм, ієрархічність бачення світу та суспільства. Доба Нового часу стала переломним моментом в історії – центральною проблемою постала сама людина, її розум. Г. Гроцій, С. Пуфендорф, І. Кант, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Гегель були прихильниками «інтелектуальної» теорії походження природного права. У цей період панували утвердження особистості як творця самої себе та суспільства, антропоцентризм, формування атеїстичних начал.

Аналізуючи новітні теорії природного права зарубіжних і вітчизняних науковців, можна стверджувати, що вони посилили спроби розвитку гуманістичної природи права. Вклад правознавців є неocenним: створення формули Радбруха (Г. Радбрух), встановлення далекого кордону права у вигляді крайньої несправедливості (Р. Алексі), поділ сучасних теорій права (Д. Ллойд), проведення типологізації сучасних концепцій природного права (В. Четвернін),

опис сучасних природно-правових підходів в юридичному регулюванні» (П. Рабінович), визначення природного права як духовного феномену (М. Козюбра), визначення функціональної спрямованості дії певних принципів природного права (Дж. Фініс), розробка ідеї «природного права з мінливим змістом» (Р. Штаммлер), поділ моралі на мораль обов'язку та мораль прагнення, визна-

чення восьми правил теорії «внутрішньої моральності» (Л. Фуллер). Розвиток природного права ХХ століття призвів до: розгляду людини як частини різних суспільних зв'язків – політичних, соціально-економічних, культурних; виникнення нових філософських течій: неокантіанства, неотомізму, персоналізму; розгляду ідей природного права як критерія позитивному.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ulrich H. Recht: handbuch philosophischer grundbegriffe / bearbeitet von Hgg. Hans M. Baumgartner und C. Wild. München, Kösel, 1973. Bd. 4. 1874 s.
2. Онацький Є. Сократ. *Українська мала енциклопедія*. Буенос-Айрес, 1965. Т. 7. С. 1798.
3. Нерсисянц В.С. Политические учения Древней Греции. Москва, 1979. 264 с.
4. Нерсисянц В.С. Философия права : учеб. для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2006. 848 с.
5. Історія вчень про державу і право : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів. 3-тє вид., допов. і змін. / за ред. Г.Г. Демиденка. Харків : Право, 2005. 912 с.
6. Антология мировой мысли : в 5 т. / Нац. обществ.-научн. фонд. Москва : Мысль, 1999. Т. 2: Европа: V–XVII вв. / под ред. Н.А. Крашенинниковой. 829 с.
7. Журне Ш. Христианские требования в политике. Киев : Дух и литера, 1998. 465 с.
8. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней : в 4 т. / по ред. С.А. Мальцевой. Санкт-Петербург : Потрополис, 1997. Т. 2. 368 с.
9. Гроций Г. О праве войны и мира. Москва : Ладомир, 1994. 868 с.
10. Перевезенцев С.В. Теория естественного права в трудах Самуила Пуфендорфа. *Историческое образование*. 2014. № 2. С. 70–88.
11. Нерсисянц В.С. Философия права : учебник для вузов. Москва : НОРМА, 1997. 652 с.
12. Кант И. Метафизика нравов в двух частях : в 6 т. / по ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. Москва : Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 2. 478 с.
13. Положенцев А.М. Основная идея Канта. *Кантовский сборник*. 2010. № 3. С. 1–2.
14. Локк Дж. Опыты о законе природы : в 3 т. / под ред. И.С. Нарский, А.Л. Субботин. Москва : Мысль, 1988. Т. 3. 668 с.
15. Бернадинер Б.М. Социально-политическая философия Ж.-Ж. Руссо. Воронеж, 1940. 160 с.
16. Історія політичних і правових вчень. Зарубіжна політико-правова думка : хрестоматія у двох частинах / за ред. В.В. Ячевського. Воронеж : Вид-во Воронежського університету, 2000. Ч. 2. 1047 с.
17. Ллойд Д. Идея права ; по ред. Ю.М. Юмашева. Москва : Югона, 2002. 416 с.
18. Козюбра Н.И. Социалистическое право и общественное сознание. Киев : Наук. думка, 1979. 207 с.
19. Архипов В.В. Лон Фуллер о соотношении морали и права. *Правоведение*. 2004. № 6. С. 145–152.